

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 11/3 2022 s. 942-959, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

DOĞU SAHASI TARİHÎ TÜRK YAZI DİLLERİNDE EŞ ANLAMLILIK ÇERÇEVESİNDE “CÖMERTLİK” KAVRAMI

SümeYra ALAN*

Geliş Tarihi: Nisan, 2022

Kabul Tarihi: Eylül, 2022

Öz

Tarih boyunca Türkler gerek benimsedikleri dinlerin gerekse belirli oluşumların etkisiyle iyilik, yardımlaşma, cömertlik vb. gibi olumlu kavramları benimsemeye ve hayatlarında uygulamaya çalışmışlardır. Bunun neticesinde konuşulan dil olan Türkçe, zaman içinde bu kavramsal alanlar açısından zengin bir oluşuma sahip olmuştur. Bu olumlu kavramlar arasında bulunan ve çalışmamızın konusunu oluşturan cömertlik kavramı devletin üst yönetiminde bulunan hükümdarlar arasında dahi önemli bir yer tutmuştur. Yöneticiler, İslamiyet'ten önceki ve sonraki dönemlerde gerek sosyal devlet anlayışı gerekse tanrısal vasfın bir yansıması olarak cömertlik kavramına önem vermiş fakir halklı zengin kılmış, çıplak halkı giydirmiş, aç halkı doyurmuşlardır. Bu çalışma; bir ifadenin birden fazla kelimeyle anlatılabildiği bir dil olan Türkçede, tarihsel dönemlerinden itibaren kullanılagelen ‘cömertlik’ kavramı ve bu kavramla aynı anlamda kullanılan diğer ifadeleri tespit etmek ve morfolojik ve semantik açıdan değerlendirmek üzere hazırlanmıştır. Elde edilen ifadeler tarihî dönemlere göre sıralanmış, ifadelerin geçtiği yerler referanslandırılmış ve örneklendirilmiştir. Madde başı alınan kelimelerinin etimolojileri için gerekli etimolojik sözlüklere başvurulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Doğu sahası tarihî Türk yazı dilleri, cömertlik, söz varlığı, etimoloji.

THE CONCEPT OF “GENEROSITY” IN THE FRAMEWORK OF SYNONYMIALITY IN THE HISTORICAL TURKISH WRITTEN LANGUAGES OF THE EAST AREA

Abstract

Throughout history, Turks have shown kindness, cooperation, generosity, etc., with the influence of their religions and certain formations. They tried to adopt positive concepts such as As a result of this, the spoken language, Turkish, has had a rich formation in terms of these conceptual fields over time. The concept of generosity, which is among these positive concepts and which is the subject of our study, has an important place even among the rulers of the state. In the periods before and after Islam, the rulers gave importance to the concept of generosity as a reflection of both the social state understanding and divine quality, made the poor people rich, clothed the naked people and fed the hungry people. This work; In Turkish, which is a language in which an expression can be expressed with more than one word, the concept of 'generosity', which has been used since its historical periods, and other expressions used in the same sense with this concept, and to evaluate it in terms

* Dr. Öğr. Üyesi; Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, sumeyra.alan@erzurum.edu.tr

of morphology and semantics. The expressions obtained were ordered according to historical periods, the places where the expressions were used were referenced and exemplified. The necessary etymological dictionaries were consulted for the etymologies of the words taken per item.

Keywords: Historical Turkish written languages of the eastern area, generosity, vocabulary, etymology.

Giriş

İslâm'ın ilk yüzyılından itibaren görülmeye başlanan fütüvvet olgusu içinde Hicri III. yy'dan itibaren özellikle Horasan ve Maverâünnehir'de etkili olan esnaf birlikleri teşekkül etmeye başlamıştır. Ahilik mesleğine mensup eli açık, cömert kimselere Araplar “feta”, İranlılar “cevân-merd” adını vermişlerdir. Türkler, İslamiyet'i kabul etmeleri ve Anadolu'ya yerleşmelerinden itibaren fütüvvet ülküsünü benimseyip kendilerine has yiğitlik, cömertlik ve kahramanlık vasıflarıyla süslemişler (Sancaklı, 2010, s. 3); Araplar “feta”; İranlılar “cevân-merd” dediği kimselere “akı” adını vermişlerdir. Bu işin mesleğini de “akılık” biçiminde adlandıran Türkler, akılık'ın gerektirdiği üzere birbirlerine kardeşçe davranmışlar, yardım etmişler, iyilikte bulunmuşlardır. Bunun neticesinde *akı* kelimesi zamanla yerini Arapça *ahî* ‘kardeşim’ kelimesine bırakmıştır (Karasoy 2003, 13). Kelime etimolojik sözlüklerde *akı* (Clauson ED 78b; Nadalyayev vd. DTS 48b; *ahî* (Nadalyayev vd. DTS 71a; Räsänen VEWT 13a; Malov PDP 359b; Radloff OSTN I 132; Doerfer TMEN II 17-18) *akılık* (Clauson ED 86b; Nadalyayev vd. DTS 48b) *ahîlik* (Nadalyayev vd. DTS 71a) *akıla-* (Nadalyayev vd. DTS 48b) biçimlerinde yer almaktadır.

Batı Türkçesinde görülen /k/ ünsüzünün /h/'ya dönüşmesi sonucu *katun*>*hatun* örneğinde görüldüğü üzere -k->-h- değişimi ile *akı*>*ahî* şekline giren bu sözcük ‘cömert, eli açık’ anlamına gelmektedir. Karasoy (2003: 12)¹. Eski Türkçedeki /k/ sesinin Azerbaycan Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde k->ğ-, -k->-h-, -k->ğ-, -h gibi değişikliklere uğradığını ifade eder ve bu değişimin Karahanlı Türkçesi metinlerinde tamamlanmış olma ihtimali üzerinde durur.

Ahî kelimesi için *Mahbûbü'l-Kulûb*'da şöyle bir ifade geçmektedir:

özi yimes barını muhtâçka birgen-ni ahî di “kendi yemeyip var olanı ihtiyaç sahibine verene cömert de.” (MK 70a/9-10).

Görüldüğü üzere *ahîlar* cömertlik sahibi kimselerdir. Bu kimseler kendi elinde avucundakini yemeyip, şahsına harcamayıp muhtaçlara, ihtiyaç sahiplerine verirler. Bu ihtiyaç sahipleri yüce yaratıcının nurunun dokunduğu her mahlûk olabilir. Dolayısıyla cömertliğin esası bütün canlılara karşı fedakârlıktır (Tokyürek, 2013, s. 255).

Farsça *cevân-merd* kelimesinden dilimize geçmiş bir sıfat olan cömert kelimesi ise Türk Dil Kurumu sözlüğünde *cömert* s. Far. *cevân-merd* Mert yaradılışlı, yüce gönüllü, yiğit (TDK, 1998, s. 412) biçiminde açıklanmıştır.

Çalışmanın Usul ve Yöntemi

Bu çalışma; bir ifadenin birden fazla kelimeyle anlatılabildiği bir dil olan Türkçede, tarihsel dönemlerinden itibaren kullanılan ‘cömertlik’ kavramı ve bu kavramla eş anlamlılık

¹ Çalışmamızda yer alan örneklerin bir kısmı Karasoy'un (2003: 1-23) çalışmasında da mevcuttur. Karasoy, ahilik ile ahi kavramlarıyla alakalı *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakâyık*, *Dîvânü Lûgati't-Türk*, *Kıssaşü'l-Enbiyâ*, *Mu'inü'l-Mürîd* gibi eserleri tarayarak kullanım örnekleri sunmuştur. Kaynak bilgi ve kullanım örnekleri açısından adı geçen çalışmadan da faydalanılabilir.

çerçevesinde kullanılan (aynı anlamı barındıran) diğer ifadeleri tespit etmek ve morfolojik ve semantik açıdan değerlendirmek üzere hazırlanmıştır. Elde edilen ifadeler tarihî dönemlere göre sıralanmış, ifadelerin geçtiği yerler referanslandırılmış ve örneklendirilmiştir. Madde başı alınan kelimelerin etimolojileri için gerekli etimolojik sözlüklere başvurulmuştur.

1. Orhun Türkçesi Dönemi Eserlerinde Cömert Kavramı ve Cömertlik Bildiren İfadeler

Bu dönemde cömertlik bildiren bir ifade olarak *eçin-* ‘kerem kılmak, doyumluk vermek’ fiiline rastlamaktayız. Bu fiil, Orkun’un (1987, s. 445) *Eski Türk Yazıtları* adlı eserinde Uyuk-Arhan / Uyug-Arhan Yazıtı’nda *eçin-* "kerem kılmak" anlamında kayda geçirilmiştir.

elim eçindim ad[ırıldım] “Elim ikram ettim sonra ayrıldım.” (Arh. 2)

2. Uygur Türkçesi Dönemi Eserlerinde Cömert Kavramı ve Cömertlik Bildiren İfadeler

ağır schwer (auch Äquivalent von Skt. guru), gewichtig || ağır (Skt. guru’nun da eş değeri); würdig, ehrwürdig, verehrt, angesehen || ağırbaşlı, saygıdeğer, sayılan, itibarlı, saygın; ehrfürchtig, respektvoll || derin saygı ile, huşu içinde; (Preis) hoch, teuer, wertvoll || pahalı, fiyatı yüksek olan, değerli; sehr, äußerst || çok, pek çok; groß, reichlich, viel || büyük, pek çok, çok, bol, çok sayıda; bedeutend, bedeutsam, wichtig || önemli, mühim, ehemmiyetli; stark, bedrückend, misslich, beklemmend, schlimm, schwerwiegend, erheblich || zor, üzücü, sıkıcı, fena, ciddi; (Schlaf) tief || (uyku) ağır, derin; Gewicht, Schwere, Schwierigkeit || ağırlık, ağır olma, güçlük, zorluk; Verehrung, Ehre || saygı, hürmet, haysiyet (Wilkens, 2021, s. 18)

ağır uluğ köñül groß(mütige)₂ Gesinnung || cömertlik₂

aķı freigebig || cömert, eli açık (Wilkens, 2021, s. 23) ETS 9; UW 79b; TT VI 16/4, Suv VI 0187; BT XXXIII 4, 138n; *aķı köñül* Freigebigkeit || cömertlik

açsız suksız buşıķa aķı buyan

’çsyz swq syz pwşy q’ pwy’n

“tok₂ , sadakadan yana cömert.” (Suv VI 0187)

aķılık Freigebigkeit || cömertlik (Wilkens, 2021, s. 25); *aķılık meñi* Freigebigkeit und Freude || cömertlik ve sevinç

azlanmaķsız ohne Begehren, ohne Gier || isteksiz, hırssız, hevensiz; ohne Geiz || cimri olmama; Freigebigkeit || cömertlik (Wilkens 2021: 93) *azlanmaķsız esirkenmeksiz* Freigebigkeit₂ || cömertlik₂ BT XXV BT XXV 3328.

*boş*² frei, leer, eitel || özgür, boş; arbeitslos || işsiz; freigebig, großzügig || eli açık, cömert, müsrif; müßig, untätig || avare; ungenutzt || kullanılmamış; zügellos || ölçüsüz, sınır tanımayan; einfach, leicht || hafif, kolay; (r) (Schaf) freilaufend || (koyun) serbest yürüyen (Wilkens, 2021, s. 188) .

boş köñüllüğ freigebig, großzügig || eli açık, cömert, müsrif BT XXVI

145.13; *boş taş eliglig* mit freigebiger₂ Hand || cömert₂ elli

² Kelime, Suv IX’da *boş* ‘boş anlamına gelmekte olup 689’da geçmektedir.

esirkeñsiz freigebig, großzügig, ohne Knausern, ohne Bedauern, ohne Geiz || eli açık, cömert, üzüntüsüz (Wilkens 2021: 123) Suv III 169.13-14, Suv IX 41; BT IX 10,35; BT XXV 3228

ed tavar esirkeñsizin alk(u) buşıçılarka buşı birdim “Malımı mülkümü, esirgemedem (cömertçe) hep sadaka toplayıcılara (herhalde; toyın = Skr. *bniksu*) sadaka olarak verdim (BT IX 10,35-36)

esirkeñsiz köñül³ Freigebigkeit, Gebefreudigkeit || eli açıklık, cömertlik Uig III 42₁₈; BT II 1264-1265; DKPAM 2306, 2814, 2963, 3089; TT III 109; BT IX 10,14

esirkeñsiz köñülin (adv.) ohne Knauserigkeit, ohne Bedauern || cimrilik etmeme, üzüntüsüz ÇBH 080, Mytr 10/12-17

inçe tip tidi ... ançama ögmiş alkamış törü erür ... kim esirkeñsiz köñülin ed tavar buşı birmek .. men yme alku ağı barım iliksiz tutuksuz köñülin buşı birdim “Şöyle dedi: Övülmüş âdet göre nasıl sakınmadan mal ve mülk sadaka olarak verilirse, ben de bütün malımı mülkümü cömertçe sadaka olarak verdim.” (Mytr 10/12-17).

esirkeñsiz boş köñülin (adv.) ohne Knauserigkeit und freigebig || eli açık ve cömert

esirkeñsiz çın köñül Freigebigkeit und Wahrhaftigkeit || cömertlik ve doğruluk

esirkeñsiz titimlig booş köñüllüg freigebig₃, großzügig₃ || eli açık₃, cömert₃ BT XXVI 145.13

esirkenmeksiz Freigebigkeit, Großzügigkeit || cömertlik, eli açıklık

azlanmaksız esirkenmeksiz Freigebigkeit₂ || cömertlik₂ (Wilkens, 2021, s. 123).

esirgerü ‘cömertçe’ (Clauson, 1972, s. 252b)⁴

yme //// [t]örlüg ağı barm elginerü kels[er] esirgerü kazganu tutmaz kizlemez (Man III 21-3)

tanap(a)ramit <Skt. *dānapāramitā* die Vollkommenheit der Freigebigkeit || cömertliğin mükemmelliği (Wilkens, 2021, s. 669).

Dāna Pāramitā “Sadaka Erdemi” <Çin. 布施 *bùshī*, 檀那 *zhí nà* “bağış, sadaka, cömertlik ya da verme” anlamlarında olup, Bodhisattvaların uygulamaları gerekli olan altı pāramitā’dan ya da on pāramitā’dan ilkidir. Budizmde bu terim cömertlik tohumlarının geliştirilmesi şeklindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Tokyürek, 2015, s. 9).

tarsız ohne Bedrängnis, ohne Enge || sıkışıklıksız, darlıksız; freigebig || cömert (Wilkens 2021: 679)

tarsız kısıgsız ohne Bedrängnis₂, ohne Enge₂ || sıkışıklıksız₂, darlıksız₂; freigebig₂ || cömert₂

³ Kelime, Suv IV’te *esirkeñsiz*, *esirkeñsiz* ‘merhametsiz, acımasız’ anlamlarına gelmekte olup e. +in biçiminde 361, 395, 437’de geçmektedir. Suv V’te *esirkeñsiz* ‘merhametsiz’ anlamına gelmekte olup e. *çın köñülin* biçiminde 0588’de; e. +in biçiminde 1220’de geçmektedir.

⁴ Kelime, ‘cömert’ anlamının dışında ‘inayetli, iğneleyici olmayan’ anlamına gelecek şekilde farklı bağlamda açıklanmıştır.

*titimlig*⁵ freigebig, großzügig || eli açık, cömert BT XXV tetimlig, teyimlig heldenhaft 0243, 1260, 1301, 1850, 2024, [22]15, 2468, 2837; BT XXVI 145.13

3. Karahanlı Türkçesi Dönemi Eserlerinde Cömert Kavramı ve Cömertlik Bildiren İfadeler

3.1. Kutadgu Bilig'de⁶

Kutadgu Bilig'de; *aķı* 'cömert' *aķı bol-* 'cömert olmak', *aķılık* 'cömertlik' ifadelerine rastlanmıştır. Aradığımız bu ifadeler dışında KB'de *aķın-* 'kerem kılmak, ihsanda bulunmak' ve *kerim* 'cömert' ifadeleri de *aķı* kelimesiyle aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

aķı 'cömert, eli açık' KB 43, 55, 58, 104, 257, 948, 1028, 1243, 1731, 1964, 2073, 2169, 2274, 2321, 2799, 3048, 3660, 3932, 4536, 5358, 6103, 6105, 6106, 6488

aķı bolsa begler atı çavlanur / atı çavı birle aķun beklenür

"Beyler cömert olursa, adları dünyaya yayılır; bunların nam ve şöhretleri ile dünya korunur." (KB 2050)

köñül tıtsa ķodķı hem elgi aķı / bularķa yaraşı baķırsaķlıķı

"Bey gönlünü alçak tutmalı, eli açık olmalı, merhameti de bunlarla mütenasip bulunmalıdır." (KB 2073)

aķı bol- 'cömert olmak' KB 1402, 2050, 2053, 2275, 2532, 2800,

3034, 4138, 4279, 4555, 4556, 5220, 5904, 6096

saran bolma ilig aķı bol aķı / ķalır mengü ölmez aķılık atı

"Ey hükümdar, hasis olma, cömert ol cömert; cömertliğin adı ebedî kalır, ölmez." (KB 1402).

aķı bolsa begler atı çavlanur / atı çavı birle aķun beklenür

"Beyler cömert olursa, adları dünyaya yayılır; bunların nam ve şöhretleri ile dünya korunur." (KB 2050).

aķı er 'cömert kişi' KB 1191, 6107, 6569

negü tir eşitgil ķözi tok ķişi / tuz etmek idisi aķı er başı

"Gözü tok, başkaları üzerinde tuz-ekmek hakkı olan, cömertlerin namlısı ne der, dinle." (KB 1191).

aķıtsa aķı er buđunķa tawar / aķa yıǵlu tirlür aņar halk awar

"Cömert insan halka malını akıtırsa, halk da koşarak onun etrafında toplanır." (KB 6107)

ay (sıfat) aķı 'ey (sıfat) cömert' KB 1708, 2589, 3407, 4213, 4424, 4924, 5095, 5098, 5578, 5581, 6413

muņar meņzer emdi bu beytig oķı / oķıǵıl uķa bar ey elgi aķı

⁵ Bu fiil KB 2311'de 'inatçı olmak'; KB 2328'de 'sebatlı olmak' biçiminde kullanılmıştır.

⁶ Ahilik, Kutadgu Bilig'de siyasi bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Ey iyi ve cömert insan, şimdi bu mealde olan şu beyti oku da manasına iyice nüfuz et.” (KB 1708)

ötemiş bolur sen ra'iyet haka / sen ötrü hakañ kol ay ilçı ağı

“Böylece halkın hakkını ödedikten sonra, sen de onlardan kendi hakkını isteyebilirsin, ey cömert hükümdar.” (KB 5578).

aķılık ‘cömertlik’ KB 934, 1402, 1951, 2049, 2325, 2800, 3040, 3932, 6106

uķuşluğ kerek hem biliglig kerek / aķılık kerek hem siliglig kerek

“Bey bilgili ve akıllı olmalıdır; cömert ve yumuşak huylu olmak da lazımdır.” (KB 1951).

aķılık kerek begke koğkı köngül / bu koğkı köngül birle kılķı amul

“Beye cömertlik ve alçak gönüllülük lazımdır; alçak gönüllülük ile birlikte tabiatı da sakın olmalıdır.” (KB 2049).

3.2. *Atabetü'l-Hakāyık*'ta

aķı bol- ‘cömert olmak’ AH 231, 260

kamuğ til aķı er senāsın ayur / aķılık kamuğ ‘ayb kirini yuyur

aķı bol sala söz sökünç kelmesün / sökünç kelgü yolnı aķılık tyur

“Bütün diller cömert adamın medhini söyler, cömertlik bütün ayıpların kirini temizler; cömert ol, sana söz, sövme gelmesin; sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.” (AH 229-232).

bu buğun talusu aķı er turur / aķılık şeref cah cemal arturur

sewilmek tilesen kişiler ara / aķı bol aķılık sini sewdürür

“Bu halk arasında en iyi adam cömert adamdır, cömertlik şeref, ikbal ve cemali artırır; insanlar arasında sevilme istersen, cömert ol cömertlik seni sevdirebilir.” (AH 257-260).

aķı er ‘cömert kişi’ AH 227, 229, 233, 234, 237, 245, 257

aķı er biligni yete bildi kör / anın sattı malın sena' aldı kör

tirildi ulamsız ulamı bolup / ajunda at eğü koğup bardı kör

“Cömert adam bilgiyi yedebildi bak, malını onunla sattı ve sena aldı; muhtaçların yardımcı olarak yaşadı, bak dünyada iyi ad bırakıp gitti.” (AH 237-240).

aķılık ‘cömertlik’ AH 230, 232, 236, 250, 258, 260

bu buğun talusu aķı er turur / aķılık şeref cah cemal arturur

sewilmek tilesen kişiler ara / aķı bol aķılık sini sewdürür

“Bu halk arasında en iyi adam cömert adamdır, cömertlik şeref, ikbal ve cemali artırır; insanlar arasında sevilme istersen, cömert ol cömertlik seni sevdirebilir.” (AH 257-260).

3.3. *Dīvānu Lugātü't-Türk*'te

aķı ‘cömert’

Atalay (1985, C. 1, s. 90) kelimeyi “eli açık, koçağ. Cevizin iyisine “aķı yağak” denir ki “iyi ceviz” demektir” biçiminde açıkladıktan sonra kelimenin dipnotunda; Her Türkçe kelimeyi

Arapça bir köke bağlamak isteyenler Türkçenin *aķı* kelimesini Arapçanın *aķi* kelimesine bağlamışlar. Türkün “aķı”ları Arabın “aķi”leri şekline konmuş, biçiminde bir açıklamada bulunmuştur.

aķıla- ‘cömertliğe nispet etmek’

ol meni aķıladı “o, beni cömertliğe nispet etti.” (Atalay, 1985, C. 1, s. 310).

aķılıķ ‘cömertlik’

ķodhġil maņa aķılıķ bolsun maņa ayaġa / idhġil meni toķıġġa yüwgil maņa ulaġa

“Beni bırak, seleklik benim takma adım (lâkabım) olsun. Beni savaşıa gönder, bana at yardımcı et. (Beni bırak, ta ki selek, cömert olayım, seleklik benim takma adım olsun; beni savaşıa gönder, savaşıa beni götürecekle olan bir at vererek bana yardımcı eyle).” (Atalay, 1986, C. 3, s. 172).

4. Harezmi Türkçesi Dönemi Eserlerinde Cömert Kavramı ve Cömertlik Bildiren İfadeler

4.1. *Ķıġaġü'l Enbiyâ*'da

ey aķı ‘ey cömert, ey eli açık’ KE 158r/14; SP A.158r14, B.134v15 (~ *aķi*), Ba.89r9; cf. cl, 78b.

Aġlaġil İlyâs yalavaġ sözlerini ey aķı / Aytayın men sen işit ya işiteyin men sen oķı (Ata, 1997, s. 225; KE 158r/14)

Taġlaġil İlyas yalavaġ sözlerini ay aķi / Aytayın men sen eşit ya eşteyin men sen oķı (Boeschoten ve O’Kane, 2015, 332 SP A.158r14)

“O generous fellow, marvel at the story of the prophet Elijah! Let me tell it while you listen, or you tell it and I will listen. || Ey cömert adam, İlyas peygamberin hikâyesine hayret edin, sen dinlerken ben anlatayım ya da sen anlat ben dinleyeyim.”

yâ aķi ‘ey kardeşim’ KE 182v/1, 193v/1; SP 182v/1, 193v/1

yâ aķi Cebre ’il sen mü yaşġa uluġ-sen ya men mü? (KE 182v/1-2).

Yâ aķi Ġabrâ ’lu, senmü yaşġ uluġ-sen yamänmü? (SP 182v/1-2).

“Ey kardeşim Cebrail, sen mi yaşça büyüksün yoksa ben mi?”

Ķıġaġü'l Enbiyâ'da, cömertliği ifade etmek için *aķı* kelimesi dışında *cüdi* <Ar.+Far. ‘cömertlik’ KE 19v/18 *isâr* <Ar. ‘baġıġta bulunma, cömertçe verme’⁷ KE 110r/9, 192r/8, 193v/4, 236v/19 *kerim* <Ar. ‘kerem ve ihsan sahibi, cömert’ KE 65v/18 ve *sehâvet* <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ KE 189r/20 kelimeleri de kullanılmıştır.

⁷ Ünlü (2012, s. 265a) *isâr kıt-* birleşik fiilini ‘tercih etmek, üstün tutmak’ biçiminde açıklamıştır. Aynı fiil HKT 523b/5’te de ‘tercih etmek, üstün tutmak’ anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

4.2. *Nehcü'l Ferādis'te*⁸

Nehcü'l Ferādis'te cömertliği ifade eden *aķı* kelimesi geçmemekte olup bu kelime yerine aşağıda verilen kelimeler kullanılmıştır.

cūmerd <Far. 'cömert' NF 255/1; *cūmerd bol-* <Far.+T. 'cömert olmak' NF 254/17; *cūmerdlik* <Far.+T. 'cömertlik' NF 253/5; *cūmerdraķ* <Far.+T. 'daha cömert, daha eli aķık' NF 254/7

bu 'Arab bizdin cūmerdraķ turur "Bu Arap bizden cömerttir." (NF 254/7).

isār <Ar. 'bağışta bulunma, cömertçe verme' NF 216/10

kerem <Ar. 'kerem, cömertlik' NF 10/5, 10/6, 27/3, 59/2, 59/5

Hak te 'ālānıñ luťfi keremi begāyat turur "Hak Taala'nın lutfu keremi çok fazladır." (NF 59/5)

kerım <Ar. NF 8/5, 259/6

seniñ perverdigāriñ andağ kerım Tanrı turur. "Senin rızık veren Rabbin öyle kerim Tanrı'dır." (NF 8/5).

kerım bol- <Ar.+T. 'eli aķık olmak, cömert olmak' NF 374/13 kelimeleri kullanılmıştır.

4.3. *Hüsrev ü şirin'de*

aķı 'cömert' HŞ 2927

aķılarga yaraşur bolsa köp māl / bil ol kıskanç irür mālıña ģammāl (HŞ 2927-2928).

aķılıķ 'kardeşlik' 2926

uluğluk izdesen anteg āhır bol / aķılıķ ol uluđlukķa bėrür yol

"Yücelik istersen onun gibi son bul, o yüceliğe yol veren cömertliktir." (HŞ 2926).

Hüsrev ü şirin'de 'kardeşlik' biçiminde aķıklanan *aķılıķ* kelimesinin cömertlik biçiminde düzeltilmesi kanaatindeyiz. Tokay (2017, s. 437-438) da *Kitap Tanıtım ve Değerlendirme-Kutb'un Husrav u şirın'i Dizin* adlı makalesinde düşüncemizi destekler nitelikte olan şu aķıklamayı yapmıştır:

āķılıķ < Ar. *āķ* "Erkek kardeş" kelimesinden nispet eki "i" ile > *āķī+* Türkçe *+lik* "ahilik" s. 26: Öncelikle, metinde, bu sözcüğün karşılığı "ahilik" değil "cömertlik" olmalıdır.⁹ Cümlede, bu anlam çok aķıktır: *uluğluk izdesen anteg āhır bol aķılıķ ol uluđlukķa bėrür yol* (2926). Bunun yanında çalışmada Arapça kökenli gösterilen bu sözcük, Türkçe kökenli olup eski Türkçeden bu yana sıklıkla kullanılan *aķı* "cömert, eli aķık" sözcüğünden türemiştir. Dolayısıyla madde *aķılıķ* "cömertlik" olarak düzeltilmelidir.

Hüsrev ü şirin'de cömertliği ifade etmek için *aķı* kelimesi dışında *kerem kııl-* <Ar.+T. 'kerem kıılmak, cömertlik göstermek' HŞ 107, 2415, 2620, 3380, 3531; *kerem körgüz-* <Ar.+T.

⁸ *ėwlerinin taķı mülklerinin yarımını anlarķa iřār kııldılar* "Evlerinin ve mülklerinin yarımını onlara bağışladılar." (NF 255/16) Örneğinde görüleceği üzere *iřār kııl-* 'bağışlamak' anlamına geldiğinden madde başı olarak alınmamıştır. *kerem kııl-* 'iyilik ihsan etmek' NF 59/10 anlamında kullanıldığından madde başı olarak alınmamıştır.

⁹ Ahilik hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Andol, 1991.

‘cömertlik göstermek, lutfetmek’ HŞ 3516; *kerim* <Ar. ‘eli açık, cömert’ HŞ 3350 *kerim kııl* <Ar.+T. ‘cömertlik yapmak’ HŞ 3354, 4405 kelimeleri kullanılmıştır.

nê edgü nê yaman kim halk ara bar / kerem kıılsañ körünmez zerreçe yâr (HŞ 106-107)

4.4. *Mu’inü’l-Mürîd*’de¹⁰

aķı ‘cömert’ MM 109/2, 169/4

otur anda ka’de Kıunütü oķı / vitir içre vâcib turur i aķı

bilip bolsa bolur vâcib kefareti / unutmışda bozmaz oruçnu aķı (MM 109/1-4).

oruçnu buzar yimek içmek taķı / yakınlık tişi birle hem muttaķı

bilip bolsa bolur vâcib keffâret / unutmışda buzmaz oruçnu aķı (MM 169/1-4).

Mu’inü’l-Mürîd’de cömertliği ifade etmek için *aķı* kelimesi dışında aşağıda verilen kelimeler de kullanılmıştır.

cüd <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ MM 147/2, 342/4, 343/1, 383/4

Halâyıklar ara melek tég vücüd / Ğızâsı kıyâm u rükû’ u sücüd

Letâfetğa ma’din kerem kânı ol / Özi birle mevcüd biliğ érdi cüd (MM 383/3).

“Yaratılmışların arasında melek vücutlu, besini namaz; güzelliğinin maden kaynağı cömertlik, özülle var olan cömertlikti.” (MM 383/3).

kerem <Ar. ‘kerem, cömertlik’ MM 189/2, 383/3

Halâyıklar ara melek tég vücüd / Ğızâsı kıyâm u rükû’ u sücüd

Letâfetğa ma’din kerem kânı ol / Özi birle mevcüd biliğ érdi cüd (MM 383/3).

“Yaratılmışların arasında melek gibi vücutlu, besini namaz; güzelliğinin maden kaynağı cömertlik, özülle var olan cömertlikti.” (MM 383/3).

4.5. *Muķaddimetü’l-Edeb*’de

Muķaddimetü’l-Edeb’de cömertliği ifade eden *aķı* kelimesi geçmemekte olup bu kelime yerine aşağıda verilen kelimeler kullanılmıştır:

civānmardlık <Far.+T. ‘cömertlik’

tuta bilmez yarmaknı ayası civānmardlıkdın “Cömertlikten eli parayı tutamaz (Cömertlikten elinde para tutamaz).” (ME 53/8).

kerem <Ar. ‘kerem, cömertlik’ ME 110/4

bu siliglik ‘ahdi ya’nî kerem turur “Bu cömertlik sözü yani ihsandır.” (ME 110/4).

bu keremde söz tıntaşmış “Bu cömertlikte söz söylemiş.” (ME 110/4).

kerimlük <Ar.+T. ‘cömertlik, eli açıklık’ ME 202/3; *kerimlüg bol-* <Ar.+T. ‘cömertlik yapmak’ ME 180/8; *kerimlük kııl-* <Ar.+T. ‘cömertlik yapmak’ ME 180/8

¹⁰ *kerim* <Ar. ‘eli açık, cömert’ MM 403/3’te geçmesine rağmen madde başı olarak alınmamıştır. Çünkü burada bahsedilen Allah’ın isimlerinden *Kerim* sıfatıdır.

kerimlik kaldı, kerimlik boldı “Cömertlik yaptı, cömert oldu.” (ME 180/8).

siliglik ‘cömertlik’ ME 110/4

bu siliglik ‘ahdi “Bu cömertlik sözü.” (ME 110/4).

Mukaddimet’ül-Edeb’de *siliglik* <*silig* “saf, temiz”+*lig* (bk. ED 827) biçiminde yazılan ve ‘temizlik’ anlamına gelen kelimenin *seleglik~seleklik* biçiminde düzeltilmesi kanaatindeyiz.

5. Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Cömert Kavramı ve Cömertlik Bildiren İfadeler

5.1. Bâbü'r Dîvânı’nda

Bâbü'r Dîvânı’nda cömertliği ifade eden *aķı* kelimesi geçmemekte olup bu kelime yerine aşağıda verilen kelimeler kullanılmıştır:

cūd <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ BD 91/2

Ni tañ қаşıда eger bolsa la ‘l ü dür taş u tofraқ

Ki ma ‘den-i kerem ü cūd u baħr-ı luř u seħādur (BD 91/2).

kerem <A. ‘asillik, soyluluk; cömertlik, bağış’ BD 4/61, 91/2, 91/3, 334/1; *kerem kıl-* <Ar.+T. ‘cömertlik etmek, bağış yapmak’ BD 74/1, 94/5, 112/5, 127/31; *kerem iyle-* <Ar.+T. ‘cömertlikte bulunmak, bağışlamak’ BD 108/10

Egerçi dehr elemidin töküldi seyl-i sirişkim / Velik şeh keremidün ümidim asru toludur (BD 91/3)

kerim <Ar. ‘cömert, ulu, büyük’ BD 315/1

Yüz şükr diy Bâbü'r ki kerim ü ğaffār

Birdi saña Sind ü Hind ü milk bisyār (BD 315/1-2).

seħā <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ BD 91/2

Ni tañ қаşıда eger bolsa la ‘l ü dür taş u tofraқ / Ki ma ‘den-i kerem ü cūd u baħr-ı luř u seħādur (BD 91/2).

5.2. Fevāyidü’l-Kiber’de

Fevāyidü’l-Kiber’de cömertliği ifade eden *aķı* kelimesi geçmemekte olup bu kelime yerine aşağıda verilen kelimeler kullanılmıştır:

*fütüvvet*¹¹ <Ar. ‘cömertlik, yiğitlik, soy temizliği’ FK 744

Mürüvvet barça birmekdür yimek yoқ / Fütüvvet barça kılmaқdur dimek yoқ (FK 744).

kerem <Ar. ‘eli açıklık, bağış, soyluluk’ FK 8/10, 289/6, 469/6, 544/7, 578/8, 592/6, 623/1, 686/9, 688/35; *kerem it-* <Ar.+T. FK 5/8; *kerem iyle-* <Ar.+T. FK 61/7, 81/6, 445/6; *kerem kıl-* <Ar.+T. FK 273/6;

kerim <Ar ‘kerem sahibi, cömert, ulu’ FK 690/436

Yana bir Meşhedî ol dehrde tāk / Pāk taħrîr ü kerimü’l-aħlāk (FK 690/436).

¹¹ Kelime hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gölpınarlı, 2011.

sehā <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ FK 701/1

Sehā Sözi Kim Sehğa Mücib-i Zeber-Destlik Ve Sāyil İlgige Mücib-i Pestlikdür (FK 701/1).

sehî <Ar. ‘cömertlik’ FK 754

Halîk olğan sehîdin ilge boldı ikki bahşâyış / Hem ihsânıdın ārâyış hem ahlâkıdın âsâyış (FK 754).

5.3. *Gülistan Tercümesi*'nde¹²

aahlıq kıl- ‘cömertlik yapmak, cömert davranmak’ GT 36/12

kümüş micmer içide table-i üd / aahlıq kıl kerek erse uluqluq (GT 36/12).

Gülistan Tercümesi'nde cömertliği ifade etmek için *aqı* kelimesi dışında aşağıda verilen kelimeler de kullanılmıştır:

cüd <Ar. ‘cömertlik’ GT 15/8, 201/3

eger cüd kudreti yā sücüd kuvveti tileseñ, baylarda bulunur kim tonları arıg ve köñülleri fāriğ turur taqı tã-at kuvveti lañif luqmede ve ibadet sıñhatı nazıf kisvetde hāşıl bolur (GT 201/3-5).

cüvān-merd <Far. ‘eli bol, cömert’ GT 112/1, 112/4

bir cüvān-merdnñ tatar uruşıda cerāhatlıg bolup turur erdi kim ayttılar (GT 212/1-2).

cüvān-merdlıq <Far.+T. ‘cömertlik’ GT 34/8, 212/5; **cüvān-merdlıq kıl-** Far.+T. GT 34/10

ya-nı cüvān-merdlıqñ minnetsiz kılğıl kim anıñ fāyidesi saña āyid turur (GT 212/5-6).

fütüvvet <Ar. ‘el açıklığı, cömertlik’ GT 190/11

hāşşa mēn mürüvvet şadrıda olturup turur mēn taqı fütüvvet-ni barçağa bildürüp turur mēn ve mēniñ in-āmım avām ağızıge tüşüp turur taqı aselka koygu üşüp turur (GT 190/10-12).

kerem <Ar. ‘cömertlik; asillik’ GT 1/5, 25/10, 36/7, 48/1, 96/10, 105/11, 107/5, 200/6, 206/8, 210/13, 211/5, 212/6; **kerem et-** ‘cömertlikte bulunmak’ GT 72/6, 212/4

ey yār bu sözni koyğıl kim çığaylar ümidi baylarnıñ keremidin turur taqı gedāylar yēmi tileki{mi} ganilerniñ dınār u deremidin turur (GT 200/8-10).

kerım <Ar. ‘cömert, eli açık; şerefli’ GT 39/5, 72/8, 108/11, 158/3, 162/13, 172/4, 200/6

nē bolğay ol kara zülfi elimge kirse yana / kerımler etekin dek gedāylar kılına

“Cömertlerin eteğinin dilencilerin koluna girmesi gibi, ne olurdu o siyah saçları elime tekrar girse (dolansa).” (GT 158/2-3).

¹² **haşib** <Ar. ‘cömert; bir köle ismi’ GT 67/7. Kelime aynı zamanda bir özel isim belirttiğinden madde başı olarak alınmamıştır. Aynı şekilde; **mürüvvet** <Ar. ‘insanîyet; mertlik, iyilik; cömertlik’ GT 92/2, 190/10, 201/7; **mürüvvet kıl-** GT 211/4; mürüvvet kör- GT 191/10 anlamlarına gelse de örnekler incelendiğinde iyilik ve insanîyet bağlamında kullanıldığından madde başı olarak alınmamıştır. **semāhat** <Ar. ‘iyilikseverlik; cömert olma’ GT 36/9, 167/9 anlamlarına gelse de örnekler incelendiğinde iyilikseverlik bağlamında kullanıldığından madde başı alınmamıştır.

saḥā <Ar. ‘cömert; eli açıklık’ GT 38/9, 190/13

kaçan içse meraḥat şerābın saḥā / ol esrükde gāret kıılır mālını

derviş az fırsatda köp mālını / telef kıılıp melik betāına keldi (GT 38/9-11).

saḥāvet <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ GT 36/8, 107/2, 107/8, 108/11, 195/12; **saḥāvet bol-** <Ar.+T. GT 107/3; **saḥāvet kııl-** <Ar.+T. GT 29/10

kim muşibet küni yārī tilese ayğıl aña / kim sa·ādet küni de luḥf u saḥāvet kıılısun

yā kişisiz kıalayın dese cihān içre ayt / düşmen ü dōst bile künde ·adāvet kıılısun (GT 29/9-11).

saḥī <Ar. ‘cömert, eli açık’ GT 207/3, 210/7

ni·met edilerinin buḥlige girānlık ·illeti birle vākıf bolup turur sen. yok erse, baḥil ü saḥī vü derviş ü ganī tama·sız kişige yeksān körünür (GT 207/2-4).

5.4. Bedāyi‘ü’l-Vasaḥ’ta¹³

Bedāyi‘ü’l-Vasaḥ’ta geçen *aḥī*¹⁴ ‘kelimesi <Ar. ey dostum, ey kardeşim’ anlamına gelecek şekilde cömertlik ifadesi dışında kullanılmıştır. Eserde cömertliği ifade etmek için aşağıda verilen kelimeler kullanılmıştır:

cūd <Ar. ‘cömertlik’ BV 114/4; **cūd it-** <Ar.+T. ‘cömertlik etmek’ BV 660/85

Rezm ara her şāhniñ mülkin ki alıp bezm ara / Bir gedāğa cūd itip anı körüp çün zilletin (BV 660/85).

kerem <Ar. ‘soyluluk, eli açıklık, bağış’ BV 4/7, 42/7, 113/6, 451/7, 513/7, 552/9; **kerem iyle-** <Ar.+T. ‘cömertlik yapmak, bağışta bulunmak’ BV 161/7; **kerem kııl-** <Ar.+T. ‘cömertlikte bulunmak, bağışta bulunmak’ BV 658/34

Ḥumār-ı hecr ü derd-i ‘ışkıdın muḫtar min iy sākī / Kerem iylep otumğa su kıoy ammā cānıma āzer (BV 161/7)

saḥāvet <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ BV 660/69

Çün saḥāvet ilgi açsañ dehr çıkmes zerre i / Zer-feşānlıḡda kıyaş ser-pençesiniñ himmetin (BV 660/69).

saḥī <Ar. ‘cömert, eli açık’ 664/2

Barmağay dūzaḥ içre hiç saḥī / Fi’l mesel bolsa Bende-i Ḥabeşī (BV 664/2).

5.5. Mahbūbü’l-Kulūb’da

aḥī ‘cömert’ MK 70a/10

¹³ **īsār** <Ar. ‘ikram, bağış, dökme, saçma’ **īsār iyle-** BV 540/4. Kelimeye BV’de rastlanmış olmasına rağmen arandığı anlamdan uzak olduğundan madde başına dâhil edilmemiştir.

¹⁴ Bu dönemde *aḥī* ‘kelimesi <Ar. ey dostum, ey kardeşim’ (BV 94/9, 322/2) anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Cömertlikle alakalı olmadığından buraya dâhil edilmemiştir.

Bir itmekni iki bölüp yarımın bir açka birgenni saḥā di, özi yimes barını muḥtācça birgenni aḥı di “Bir ekmeği ikiye bölüp yarısını aç bir kimseye verene cömert de, kendi yemeyip var olanı ihtiyaç sahibine verene cömert de.” (MK 70a/8-10).

Mahbūbū’l-Kulūb’da cömertliği ifade etmek için *aḳı* kelimesi dışında aşağıda verilen kelimeler de kullanılmıştır:

civān-merd <Far. ‘temiz, asil, cömert’ MK 49b/4

Biriniḡ ismi müdbir-i cihān-gerd ve biriniḡ atı muḳbil-i civān-merd (MK 49b/3-4).

cūd <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ MK 45b/6

Cihān içre köp şun ‘kögüzdi Şāni’ / İmestür kişi turfe andaḳ ki kāni’

Kişidin talebsiz ḡnā ḥāşıl itmek / Yana cūdğa bolmamaḳ hiç māni’ (MK 45b/4-6).

fütüvvet <Ar. ‘soy temizliği, mertlik, yiğitlik, cömertlik’ MK 70b/2

Şaḥā ṭarıkın mezḳūr bolğan sözge aḡla, ammā kerem āyini ve fütüvvet rüsūmın özge aḡla (MK 70b/1-2).

kerim <Ar. ‘cömert, ulu, büyük’ MK 5a/6, 48b/9, 87b/1, 101a/2

İki cānibdin eger ḥalk kerim bolḡay, edeb ü tevāzu’ muḳabelesinde ‘izzet ü ta’zīm bolḡay (MK 48b/9-10).

saḥā <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ MK 7a/4, 48a/7, 69b/1, 69b/2, 70b/1, 70a/2, 70a/5, 70a/7, 70a/9, 70a/10, 87b/1, 92b/2, 101a/10

Şaḥa kılmay ilni şād kıılır ve ‘aṭā körgüzmeḡ kişini ḡam-dın āzād kıılır (MK 48a/7).

saḥāvet <Ar. ‘cömertlik, el açıklığı’ MK 69a/6, 69a/7, 69b/3, 70a/1, 70a/2, 70a/12, 87b/1

Himmet ehliḡa egerçi biyik kevkebedür, ammā saḥāvetḡa niçe mertebedür (MK 70a/1-2).

5.6. Şiban Han Divānı’nda¹⁵

Şiban Han Divānı’nda cömertliği ifade eden *aḳı* kelimesi geçmemekte olup bu kelime yerine aşağıda verilen kelimeler kullanılmıştır.

cūd <Ar. ‘cömertlik’ ŞHD 3a/9, 110a/10

Aḡvāl-i Şibānini sormas niteyin ol yār

Bu ḥasret ile her tün tunmas çü boşa cūdum (ŞHD 110a/9-10).

kerem <Ar. ‘cömertlik, ihsan, kerem’ ŞHD 3a/6, 58b/6, 84b/10, 113a/5, 175b/7; **kerem kııl-** <Ar.+T. ‘cömertlik yapmak, ihsan etmek’ ŞHD 11b/7, 113a/5; **kerem bol-** <Ar.+T. ‘cömert olmak’ ŞHD 54a/7

Moḡuldın bes kerem bolḡay ki zülfidin kıılıp zünnār (ŞHD 54a/7).

kerim¹⁶ <Ar. ‘cömert, kerem sahibi’ ŞHD 3b/9, 187a/4, **ay kerim** 187b/10

¹⁵ **İsār** <Ar. ‘ikram, iyilik için kendini feda etme’ **İsār it-** ‘ikram etmek’ ŞHD 48a/7 anlamına geldiğinden madde başı olarak alınmamıştır.

¹⁶ ŞHD 3b/1’de de geçmekte olup **kerim-i zü’l-celāl** ‘ululuk ve cömertlik sahibi olan Allah’ anlamına geldiğinden yukarıda referaslandırılmamıştır.

Bu Şibānī ustasığa luţf u ihsān kıl kerim (ŞHD 187a/4).

Sonuç

Türk kültüründe çok büyük önem arz eden cömertlik kavramı Türk dilinin tarihsel gelişim süreci boyunca verilen eserlerde sıklıkla zikredilmiş; veren elin alan elden üstünlüğü daima vurgulanmıştır. Gerek İslamiyet öncesinde gerekse İslamiyetin kabulüyle birlikte verilen eserler göz önünde bulundurulduğunda; cömertliği önemi, Allah'ın cömert oluşu ve cömertliği sevdiği, İslam dininde cömertliğin faziletleri, hükümdarların ve beylerin uzun süre şöhret sahibi bir bey olarak kalması için gerekli 4 husustan biri olarak cömertliğin sayılması (KB 5902-5904) çalışmamıza çizilen çerçevenin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Doğu sahası tarihî Türk yazı dillerinde kaleme alınan eserlerde *aķı, aħı, aķılıķ, aħılıķ, aķıla-* kelimeleri ile sınırlı kalmamış gerek Arapçadan gerekse Farsçadan aldığımız kelimeler, özellikle İslamiyet'in kabulünden sonra cömertlik kavramını karşılayacak biçimde dil ve edebiyatımızda kullanılmıştır. Çalışmada cömert kavramını ve cömertliği ifade etmek üzere kullanılan *aķı, aħı, aķılıķ, aħılıķ, aķıla-* ifadelerinin yanı sıra; *aķı bol-*; *aķı er*; *ay (sıfat) aķı*; *yā aħı*; *azlanmaķsız*; *boş*; *esirkençsiz*; *esirkenmeksiz*; *esirgerü*; *siliglik*; *tarsız*; *titimlig*; *ay kerim*; *cūd*; *cūd it-*; *cūdi*; *cūmerd*; *cūmerd bol-*; *cūmerdraķ*; *cūmerdlik*; *civān-merd*; *cüvān-merd*; *cüvān-merdlik*; *cüvān-merdlik kıl-*; *fütüvvet*; *isār*; *kerem*; *kerem kıl-*; *kerem körgüz-*; *kerem iyle-*; *kerem it-*; *kerem bol-*; *kerim*; *kerimlik*; *kerimlik bol-*; *kerim bol-*; *kerimlik kıl-*; *sehā*; *sahā*; *sahı*; *sehı*; *sahāvet*; *sahāvet bol-*; *sahāvet kıl-* gibi ifadelerin kullanıldığı eserlerden örneklendirilerek açıklanmıştır. Çalışma neticesinde Türk kültüründe “veren elin alan elden üstünlüğü”nü ifade eden cömertlik unsurunun önemi yukarıda sıralanan ifade çeşitliliğiyle, tek bir kavramın anlatımı için kullanılan birbirinden farklı ifade zenginliğiyle eş anlamlılık çerçevesinde cömertlik kavramının kullanım çeşitliliği ortaya konmuştur.

Kısaltmalar

Ar.: Arapça

bk. : Bakınız

Çin : Çince

Far. : Farsça

haz. : Hazırlayan

mec. : mecaz

s. : Sayfa

SEDTF 2: Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfanforschung. Text-Editionen und Interpretationen von Albert August von Le Coq, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Willi Bang Annemarie von Gabain, Gabdul Raşid Rachmati, Wilhelm Thomsen. Gesammelte Berliner Akademieschriften 1908-1938. Mit Vorwort von Georg Hazai. Band 2. Mit 15 Tafeln. Leipzig 1972. (Opuscula. Sammelausgaben seltener und bisher nicht selbstständig erschienener wissenschaftlicher Abhandlungen. 3, 2.)

SGKAO : Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients

Skt. : Sanskritçe

SPAW : Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften

T. : Türkçe

TDK : Türk Dil Kurumu

TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TTK : Türk Tarih Kurumu

vd. : ve diğerleri, diğer naşir veya naşirler

Yay. : Yayınları

ZAGA : Zentralinstitut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

Kaynaklar

- AH= Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü'l Hakayık*. 3. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDITYK. TDK Yay. 142.)
- Andol, C. (1991). *Türk-İslâm medeniyetinde ahilik kültürü ve fütüvvetnâmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Arh.= Aydın, E. (2018). *Uygur Yazutları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- BD= Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. (AKDITY. AKM Yay. 81.)
- BT II= Röhrborn, K. (1971-1972). *Eine uigurische Totenmesse*. Text, Übersetzung, Kommentar. Berlin. (Deutsche AdW zu Berlin. ZAGA. SGKAO. 4. BT. 2.)
- BT XXV= Wilkens, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung* Teil 1 - Teil 2. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig.
- BT XXVI= Kasai, Y. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*. Turnhout: Brepols.
- BT XXXIII= Oda, J. (2010). *A Study of Buddhist Sutra Called Säkiz yükmäk yaruq or Säkiz törülgin yarumuş yaltrımış in Old Turkic*. Hozokan, Kyoto.
- BV= Türkay, K. (1988). *Bedāyi 'u'l-Vasa' (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇBH= Elmalı, M. (2013). Çatıanı Bey Hikayesi'ne ait yeni belgeler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 48, 47-62.
- DKPAM= Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathaavadānamālā*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDITYK. TDK Yay. 1186.)
- DLT= Atalay, B. (1985-1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I - IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. (TDK Yay. 521).
- DTS= Nadalyayev V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk.
- ED= Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford at the Clarendon Press.
- ETS= Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbası. (TDK Yay. 260).
- FK= Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevāyî, Fevāyidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gölpınarlı, A. (2011). *İslam ve Türk illerinde fütüvvet teşkilatı*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, Akademik Yayınlar. (Yayın No: 2011/23).

- GT= Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HKT= Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- HŞ= Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDITYK. TDK Yay. 573)
- Karasoy, Y. (2003). Ahi kelimesi ve Türk kültüründe ahilik. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 1-23.
- KB= Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I. (Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (TDK Yay. 458.)
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II. (Tercüme)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. (TTK Bas. 20.)
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III. (İndex)*. (İndexi neşre hazırlayanlar: K. Eraslan- O. F. Sertkaya- N. Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. (TKAE Yay. 47, Seri IV, Sayı A12.)
- KE= Ata, A. (1997). *Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī, Kışaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I. (Giriş-Metin-Tıpkıbasım) II. (Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDITYK. TDK Yay. 681/I-II.)
- Man III= Le Coq, A. von (1922). *Türkische Manichaica Aus Chotscho III*. Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- ME= Yüce, N. (2014). *Ebul Kasım Carullah Mahmud bin Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşeri el-Hvarizmi, Muqaddimetü'l Edeb: Harizmi Türkçesi ile Tercümeli Şuher Nüshası*. 3. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDITYK. TDK Yay. 535.)
- MK= Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbübü'l-Kulüb (Metin-Gramer-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MM= Şeyh Şeref Hâce (2006). *Mu'inü'l-Mürîd (Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. A. F. Karamanlıoğlu (haz.). İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Mytr= Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II. Maytrisimit*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları: 263.
- NF= Eckmann, J. (2014). *Mağmūd bin 'Alī, Nehcü'l-Ferādis, Uşmahlarnı Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)* (Yay. Hamza Zülfikar, Semih Tezcan), (Dizin-Sözlük: Aysu Ata), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDITYK. TDK Yay. 518.)
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlan. (AKDITYK. TDK Yay. 529).
- PDP= Malov, S. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti*. Leningrad: İzdatel'stovo Akademii Nauk SSSR.
- Sancaklı, S. (2010). Ahilik ahlakının oluşumunda hadislerin etkisi. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1-28.
- SP= Boeschoten, H. E. ve O'Kane, J. (2015). *Al-Rabghūzī: The Stories of the Prophets, Qişaş al-Anbiyā', An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, Brill, Leiden-Boston, Vol. I: Text Edition, XXXI+706 pp. Vol. II: Translation, IX+687.

- Suv III= Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III.kKitap (5. Bölüm), (Suvarnaphâsûtra)*, Ankara. (Türk Dilleri Araştırma Dizisi. 1.)
- Suv IV= Tokyürek, H. (2015). *Altun Yaruk IV. tezginç* (Karşılaştırmalı Metin Yayını). Kayseri: Laçın Yayınevi Dizgi Baskı.
- Suv V= Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk V. kitap*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Suv VI= Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. kitap*, Karşılaştırmalı Metin Yayını. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDITYK. TDK Yay. 1051.)
- Suv IX= Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tezginç. Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını Tercüme Açıklamalar ve Dizin*, İzmir: Dinazor Kitabevi Yayınları.
- ŞHD= Karasoy, Y. (1989). *Şiban Han divânı* (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDITYK. TDK Yay. 614.)
- TMEN II= Doerfer, G. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 2. Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tā. Wiesbaden. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur [Mainz]. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission. 19.)
- Tokay, Y. (2017). Kitap Tanıtım ve değerlendirme -Kutb'un Husrav u Şîrîn'i dizin. *International Journal of Language Academy*, 5, 436-450.
- Tokyürek, H. (2013). *Eski Uygur Türkçesinde "köjül" sözü*. *Bilig*. 66, 247-272.
- TT III= Bang, W. ve Gabain, A. von (1930). *Türkische Turfan-Texte. III*. Der große Hymnus auf Mani. Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930:13, 183-211.) [Tıpkıbasım: SEDTF 2, 51-79]
- Türk Dil Kurumu (1998). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uig III= Müller, F. W. K. (1922). *Uigurica III*. Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII). Berlin: (AKPAW. Phil.-hist., 1920, 2).
- UW= Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1: a – agrıg, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi-Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- VEWT= Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türkischen Sprachen*. 2. Wortregister. Zusammengestellt von István Kecskméti. Helsinki. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae. 17, 1.)
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch-Deutsch-Türkisch) / Eski Uygurcannın El Sözlüğü, (Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.).

Extended Abstract

Ahilik is the name of an organization that provides the Turkish people who lived in Anatolia, the Balkans, and the Crimea from the first half of the 13th century to the second half of the 14th century, to grow up in the field of art and profession, and to develop morally. Akhism, as a term belonging to both social and cultural structures; It means the business organization of tradesmen and craftsmen who love each other, respect each other, help each other, take care of the poor, shelter the poor, consider working as a sacred duty, and strictly adhere to the rules of religion and morality. The benefits of ahi-order are: 1) To train the person and bring him to a productive and useful level. 2) Contact the person to place him in the most appropriate place he deserves in society. 3) Moral, conscious, to form a productive and happy middle structure and to maintain its strength. 4) Feelings of mutual understanding, trust, consent between structures social and economic in society by establishing the division of labor and cooperation with providing balance. As a result, the purpose of the Ahi community; rich and poor, producer and consumer, is to realize social justice by establishing good relations between labor and capital, public and state. In this way, moral social order is created. In Akhism, tradesmen and craftsmen are apprentices and journeymen in their workplaces. And master hierarchy and the subtleties of the profession are taught, in the evening's Ethics and moral education were also applied in the ahi guest hosting and meeting rooms where they gathered. Turkish tradesmen and craftsmen, who were trained in these ways and methods, have a strong relationship with each other. They established solidarity and cooperation, and also gained the skills of art and craftsmanship that could compete with the local Byzantine craftsmen. The purpose of Ahi, which is the building block of Akhism, is benefiting from the lofty human qualities bestowed upon him by Allah and the lofty principles of the religion of Islam, and working in a spiritually and physically beneficial manner; To live humanely in the world, to protect those around him, his nation, and even all humanity. This aim has led to the philosophy of Ahi (live and sustain). Thus, the ahi aims to "earn the hereafter while still in this world". To be ahi; It is necessary to have virtues such as forgiveness when strong and superior, being gentle when angry, meeting hostility with friendship, evil with good, giving what you have to someone else when you need it. Those who disbelieve, are hypocrites, cause strife, lie, break their promises, shed blood, set traps for others, and make profits in the goods they sell cannot be ahi.

When the word ahi is analyzed in terms of etymology; *aķı* (Clauson ED 78b; Nadalyayev et al. DTS 48b; *aķı* (Nadalyayev et al. DTS 71a; Räsänen VEWT 13a; Malov PDP 359b; Radloff OSTN I 132; Doerfer TMEN II 17-18) *aķılıķ* (Clauson TMEN II 17-18) ED 86b; Nadalyayev et al. DTS 48b) is included in the references to the verb *aķıla-* (Nadalyayev et al. DTS 48b) As seen in the example of *ķatun>ķatun*, as a result of the conversion of the /k/ consonant into /h/ in Western Turkish, this word, which changes into *aķı>aķı* with the change of -k->-h-, means 'generous, open-handed'. This work; has been prepared to identify the concept of *aķılıķ>aķılıķ* 'generosity' and other expressions used in the same sense with this concept and to evaluate it in terms of morphology and semantics, which has been a sociological concept since the Anatolian Seljuks and fell out of use after it became the name of the artisan organization. The obtained expressions were sorted in diachronic order; the places of the expressions were referenced and exemplified. As a result of our work; expressions of generosity in the works written in the Eastern Turkic Scriptural Languages were not limited to the word *aķılıķ*. The words we borrowed from both Arabs and Persians were used to correspond to the meaning of generosity. In our study; in addition to expressions such as *aķı*, *aķı*, *aķılıķ*, *aķılıķ*, *aķıla-* expressions such as *aķı bol-*; *aķı er*; *ay* (adjective) *aķı*; *yā aķı*; *azlanmaksız*; *boş*; *esirkençsiz*; *esirkenmeksiz*; *esirgerü*; *siliglik*; *tarsız*; *titimlig*; *ay kerim*; *cūd*; *cūd it-*; *cūdi*; *cūmerd*; *cūmerd bol-*; *cūmerdraķ*; *cūmerdlik*; *civān-merd*; *cūvān-merd*; *cūvān-merdlik*; *cūvān-merdlik kıl-*; *fütüvvet*; *isār*; *kerem*; *kerem kıl-*; *kerem körgüz-*; *kerem iyle-*; *kerem it-*; *kerem bol-*; *kerim*; *kerimlik*; *kerimlik bol-*; *kerim bol-*; *kerimlik kıl-*; *seķā*; *saķā*; *saķı*; *seķı*; *saķāvet*; *saķāvet bol-*; *saķāvet kıl-* were also used.